

Класифікація аграрних господарств за критерієм площ землекористування

Л.Ю. Мельник, доктор економічних наук

Стверджується, що деконцентрація площ сільськогосподарських угідь, які використовуються окремими агрогосподарствами, і насамперед підприємницького типу, негативно впливає на їх продуктивність й раціональне використання, збереження й постійне відновлення родючості землі. Визначені оптимальні розміри сільськогосподарських угідь.

В Україні здійснена ринкова трансформація аграрної сфери економіки. Вона визнана країною з ринковою економікою, прийнята до СОТ. Водночас залишаються невирішеними численні проблеми. Головна з них – функціонуюча нині модель аграрної економіки у кращому разі є індустріальною щодо підприємницького сектора (сільськогосподарські підприємства) і доіндустріальною відносно багатомільйонного сектора господарств населення. А в ньому 2006 року було вироблено 61,0 % валової продукції сільського господарства. Натомість в економічно високорозвинених країнах уже кілька десятиліть функціонує і відтворюється на інтенсивно-інноваційних засадах якісно нова модель сільського господарства – *постіндустріальна*. Її основа – високотехнічна і технологічна оснащеність. Вітчизняному ж аграрному сектору нині притаманний критичний стан матеріально-технічної бази, що зумовлено тривалою фінансовою неспроможністю сільськогосподарських товаровиробників, спадом інвестиційної діяльності, невідповідністю амортизаційної політики потребам їх відтворення.

Частка сільського господарства в основному капіталі національної економіки України зменшилася з 25 % у 1996 р. до 5 % у 2006 р. Машинами та обладнанням аграрні підприємства забезпечені на 45–65 % технічної потреби, більшість яких зношені. Енергетична потужність сільськогосподарських підприємств у 2006 році зменшилась у 2,5 рази порівняно з 1990 р. Така сама й динаміка наявної кількості тракторів, комбайнів, кормозбиральної техніки. Навантаженість ріллі на трактор в Україні у 4–20 разів, а посівів зернових на комбайн у 4–8 разів більша, ніж у розвинених країнах світу. Вітчизняні машини та обладнання відстають від світових на 2–3 покоління. Щорічні втрати зерна при збиранні оцінюються 8–10 млрд грн, а по сільському господарству в цілому – 15–18 млрд грн, посилюються міграційні процеси. За кількістю та якістю технічних засобів, продуктивністю машин, екологічністю та безпечністю в роботі аграрна Україна стоїть значно нижче розвинених країн світу [8].

Виходячи з цього стратегічним завданням сільського господарства для України є розбудова його постіндустріальної моделі, зорієнтованої на продуктивне й ефективне використання виробничих ресурсів, відновлення й розвиток на інтенсивно-інноваційних засадах. У ній пріоритетна роль має належати сектору великотоварних агроструктур, незалежно від організаційно-правових форм господарювання. У зв'язку з цим особливу актуальність набуває аналіз існуючої структури аграрних господарств у контексті їх розмірів і можливих напрямів концентрації земельних ресурсів.

Метою статті є визначення сучасної структури аграрної сфери економіки з огляду на розміри землекористування й перспективи їх зростання.

Результати дослідження та їх обговорення. Основний і вихідний напрям аграрної реформи в Україні – ринкова трансформація відносин власності та господарювання. На сьогодні в аграрній сфері функціонують багатоманітні аграрні господарства. Їх можна класифікувати за різними ознаками. Останні роки позначені посиленням інтересом науковців до аналізу аграрних господарств в аспекті їх організаційно-правових форм. Зокрема, численні дискусії спостерігаються з питання переваг чи недоліків особистих селянських господарств (ОСГ), фермерських господарств (ФГ), різних видів сільськогосподарських товариств, виробничих сільськогосподарських кооперативів і приватних підприємств. Віддаючи належне такому напрямку дослідження, наголосимо, що водночас недостатньо уваги приділяється питанню позитивного впливу на продуктивність і ефективність аграрних господарств такого чинника, як їх розміри. Натомість із самого початку аграрної реформи й дотепер більшість науковців абсолютизували чинник приватної власності та його вплив на ефективність господарської діяльності. Провідні вчені економісти-аграрники у зв'язку з цим стверджують, що “Найвища ефективність виробництва досягається за умов тотожності власності і праці. Тому найвищої імовірності така тотожність досягається в умовах, коли людина (селянин) є працюючим власником незалежно від форм власності (приватної, корпоративної чи іншої)” [7, с. 10]. “Тому логічно, що в основі моделі має бути селянське (фермерське) господарство, тим більше, що світова практика свідчить про доцільність саме такої форми” [6, с. 125]. Нерідко стверджується, що навіть особисті підсобні господарства населення є перспективною формою господарювання та ефективним способом розв'язання проблем зайнятості на селі [5, с. 2].

Самі по собі усі наведені положення (окрім останнього) заперечень не викликають. Адже до самоочевидних істин відноситься та, згідно з якою тільки тотожність власності й праці створює внутрішній мотив до сумлінного і творчого господарювання. А в сільському господарстві цей чинник має особливо високу економічну “вагомість”. Водночас в міру розвитку продуктивних сил і, зокрема, таких процесів, як індустріалізація, спеціалізація, інтеграція спочатку в промисловості, а в останні десятиліття і в сільському господарстві усе більшого значення набуває чинник розмірів господарства. Тому, зазначимо, ряд економістів-аграрників почали зосереджувати увагу на останньому: “... досягнення техніко-технологічної

ефективності можливе лише за умови концентрації виробництва. Дана проблема особливо гостро постає в сільському господарстві України, яке історично орієнтоване на великі площі землекористування, що виражається в забезпеченні відповідною технікою, науковому обґрунтуванні технологій вирощування сільськогосподарських культур, розміщенні робочої сили. Створення фермерських господарств, розпаювання земельних фондів сільськогосподарських підприємств серед їх працівників, реформування підприємств, яке відбулося в 1999–2000 рр., як правило, призвело до зменшення площ землекористування аграрних формувань, що негативно позначається на технічному забезпеченні сільськогосподарського виробництва та якості ґрунту” [3, с. 50].

Більшість чинників, що впливають на ефективність сільгоспідприємств, можна успішно використовувати в підприємствах з достатньо великими розмірами і обсягами одержаної продукції. Як показують аналіз і розробки, великотоварні підприємства можуть стовідсотково використовувати чинники науково-технічного прогресу по всіх напрямках його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних. Водночас чинники цих складових науково-технічного прогресу в підприємствах середнього розміру можуть бути впроваджені на 40–50 %, а в малих – на 15–20 %. Ось чому саме великі підприємства повинні бути основою освоєння науково-технічного прогресу на майбутні роки в агропромисловому комплексі. Використання досягнень науково-технічного прогресу через великотоварні підприємства повинно стати вирішальним чинником відродження та інтенсивного розвитку агропромислового комплексу [2].

Отже, з точки зору необхідності розбудови “постіндустріальної” моделі аграрної економіки, забезпечення на належному рівні продовольчої безпеки країни, вступу України до СОТ необхідно акцентувати увагу на збільшенні частки агрогосподарств з оптимальними розмірами площ землекористування. Теоретично при цьому кращий варіант зберегти водночас єдність власності і праці (трудова сімейні господарства). На жаль, як свідчить зарубіжний і вітчизняний досвід, сімейним формам господарювання (без використання найманої праці) досягти оптимальних розмірів землекористування, зазвичай, проблематично. Саме тому “сільськогосподарські підприємства, сформовані на спільному використанні власності, виходячи з об’єктивної їх сукупності, повинні стати основою постійного технологічного, організаційного та соціально-економічного удосконалення агропромислового виробництва на базі досягнень науки, освоєння нової техніки, технології, прийомів організації виробництва і праці. Доведено, що великотоварне виробництво забезпечує вищий рівень продуктивності праці та ефективності використання матеріальних ресурсів, а тому повинно розвиватися прискоренішими темпами” [2, с. 18].

Тобто за продуктивністю й ефективністю, конкурентоспроможністю невеликі господарства, як свідчать дані, поступаються великим агроструктурам. Останні, незалежно від організаційно-правової форми,

мають незаперечні переваги у використанні техніки, технології, землі і робочої сили. Безперечно, що такі агроструктури мають можливість використовувати практично загально визнані переваги всіх виробничих ресурсів (особливо наукових сівозмін) і завдяки цьому забезпечувати значною мірою збереження й відновлення родючості ґрунту.

Разом з тим, враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва в аспекті різних видів продукції, розвитку таких процесів, як кооперація, спеціалізація, інтеграція, ефективними можуть бути малі, середні, іноді й порівняно дрібні господарства. Йдеться про ті види сільськогосподарського виробництва, в яких пріоритетне значення має сумлінне й творче ставлення працівника до праці, а розміри господарства не мають вирішального значення. Інакше кажучи, погоджуючись у цілому з такою оцінкою чинника концентрації виробництва, зазначимо, що він є важливим, але лише складовою комплексу багатьох інших, які забезпечують ефективну роботу агроформувань. Безперечно, що більшість їх можна успішно використовувати в господарствах з достатньо великими, а точніше оптимальними розмірами (насамперед за критерієм площ землекористування і обсягами одержаної продукції).

У вітчизняній економічній літературі приводилися різні розрахунки оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств за показниками земельних наділів. Так, при виробництві зернових та соняшнику в зоні Степу для цього потрібно обробляти 300–400 га, картоплі, овочів, плодово-ягідних – 25–50 га. Наводилися й інші дані. Однак більшість науковців вважають, що самостійне господарювання в рослинництві на площі 20–50 га не дозволяє створити мінімально необхідних сівозмін і ефективно використовувати машинно-тракторний парк. Із урахуванням світового досвіду, щоб використовувати весь необхідний спектр новітніх технологій та машин як для виробництва, так і для остаточної переробки сировини на кінцеву продукцію, потрібна земельна площа від 2 до 7 тис. га. Менші розміри погіршують рентабельність ведення сучасного екологічного, раціонального виробництва, яке об'єктивно має поєднувати рослинництво з тваринництвом. Найвищу ефективність забезпечують сільськогосподарські підприємства з площею сільськогосподарських угідь понад 5 тис. га. У фермерських господарствах збільшення площі ріллі з 50 до 400 і 900 га підвищує комплексний коефіцієнт використання технічних засобів з 0,16 до 0,88 і 0,91, а відповідно, й значно знижується собівартість продукції [4, 9].

Частіше всього оптимальними вважаються підприємства, які мають 3 тис. га сільськогосподарських угідь і більше [2].

Відаючи належне великотоварним агроструктурам, важливо підкреслити, що вони можуть функціонувати і навіть співробітничати поряд з малими й середніми. Йдеться про ефект різноманітності. Головне тут досягти оптимального їх співвідношення, яке, зрозуміло, не є сталим. Світовий і вітчизняний досвід дають підстави стверджувати, що в сільському господарстві з розвитком продуктивних сил усе більшого економічного значення набуває невеликий за кількістю господарських одиниць сектор

великих агроформувань, в якому виробляється більша частка товарної продукції. Так, кількість великих ферм у США постійно збільшується, вони створюють справжню перевагу держави на світовому ринку сільськогосподарських продуктів. Нині їх налічується 157 тис., або трохи більше 8 %, але вони виробляють 73 % продукції, одержують 78 % чистого прибутку від загального прибутку по всіх фермах. Саме великі підприємства забезпечують продовольчу безпеку США [1].

У 2002 р. в США 29 тис. найбільш великих агроформувань (1,3 % від загальної їх кількості) виробили 47,5 % товарної продукції. У кожного з таких підприємств обсяги товарної продукції становили понад 1 млн дол. за рік.

В Україні, за найбільш узагальненого підходу до усіх агрогосподарств, можна виділити три сектори: великий, середній, малий (скоріше дрібний). Певною мірою умовно великий охоплює усі сільськогосподарські підприємства – без ФГ. У складі останніх є великі, але їх кількість порівняно незначна.

У табл. 1 наведена кількість діючих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм і використовуваних ними земель. Дані не потребують особливих коментарів. У розрахунку на одне господарство, окрім фермерських, припадає не менше 1000 га сільськогосподарських угідь. 2006 року до 50 га сільськогосподарських угідь використовували 29,3 тис. ФГ, або 74,4 % до загальної кількості ФГ, що мали сільгоспугіддя (3,8 тис. – 8,7 % ФГ не мали їх). 100,1–500,0 га мали 4,5 тис. ФГ, або 10,5 %, і лише 1591 ФГ використовували сільгоспугіддя понад 500,1 га (4 % від загальної кількості ФГ, що мали сільгоспугіддя) [10, с. 146].

1. Розміри сільськогосподарських угідь і ріллі в Україні в розрахунку на одне підприємство, 2006 р. *

Організаційно-правові форми діючих сільськогосподарських підприємств	Кількість підприємств, одиниць	Розмір використовуваних земель у розрахунку на одне підприємство, га	
		сільськогосподарські угіддя	з них: рілля
Державні підприємства	371	3172	2628
Сільськогосподарські товариства	7545	1326	1275
Сільськогосподарські кооперативи	1373	1202	1048
Приватні підприємства	4112	1044	944
Фермерські господарства	43150	92	88
Разом	56551	373	341

*Розраховано за даними [10, с. 49; 63].

Відносно сектора “господарств населення”, то Держкомстат України визначає лише кількість їх основної складової “особисті селянські господарства (ОСГ)”. У 2006 р. їх нараховувалось 4,8 млн. У розрахунку на одне господарство населення припадало 1,08 га, зокрема ОСГ – 1,39 га. Тобто абсолютна більшість господарств населення, у тому числі ОСГ, є дрібними, типу переважно натуральних домогосподарств.

Економічна значимість кожного сектора визначається, очевидно, не кількістю господарств, а обсягом і питомою вагою в загальному аграрному

виробництві (табл. 2). Як бачимо, питома вага господарств населення у виробництві валової продукції у порівнянні з 1990 р. зросла на 30,6 відсоткових пункта (в.п.), хоча в порівнянні з 2000 р. зменшилася на 5 в.п. Не виправдалися сподівання більшості політиків і науковців щодо широкомасштабного розвитку ФГ. Поки що вони не відіграють помітної ролі у виробництві валової продукції сільського господарства. У секторі великих агроформувань виробляється 34,7 % цієї продукції, тобто він поки що не є пріоритетним.

2. Питома вага категорій аграрних господарств у виробництві валової продукції сільського господарства (відсотків), % [10, с. 47; 147]

Сектори аграрних господарств	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.
Господарства населення	30,6	66,0	63,5	61,0
Сільгосппідприємства	69,4	34,0	36,5	39,0
у т.ч. фермерські господарства	х	1,7	3,7	4,3

Така структура аграрного виробництва зумовлена відомими обставинами і ми їх не аналізуємо. Але з позицій забезпечення продовольчої безпеки на високому рівні, нарощування експорту сільськогосподарської продукції, посилення конкуренції у зв'язку із вступом до СОТ і насамкінець розбудови постіндустріальної моделі аграрної сфери економіки – вона не є оптимальною. Пріоритетне місце в ній має бути за сектором великотоварних агроструктур підприємницького типу.

До речі, вже тепер у кожному регіоні функціонує група особливо великих агроструктур. Наприклад, у Дніпропетровській області 2007 р. такими були ТОВ “Олімпекс–Агро” з площею використовуваних сільськогосподарських угідь 21,9 тис. га; АТЗТ “Агро-Союз” – 12,4 тис. га; ТОВАФ “Обрій” – 7,9 тис. га; ТОВ “Агро-Овен” – 7,3 тис. га; ТОВ Агрофірма “Дружба” – 5,6 тис. га. Для всіх них характерні висока продуктивність й раціональне використання сільськогосподарських угідь.

Висновки

Сільському господарстві України на сьогодні притаманна різноманітна структура агроформувань за розмірами використання земельних угідь. Кількісно переважають дрібні й малі агрогосподарства, які виробляють понад 60 % валової продукції галузі. Значне розширення площ землекористування господарствами населення, створення багатьох невеликих ФГ істотно зменшило середній розмір сільськогосподарських угідь, що використовуються новими агроструктурами ринкового типу, сформованими на базі колишніх колгоспів і радгоспів.

Деконцентрація площ сільськогосподарських угідь, що використовуються окремими агрогосподарствами, і насамперед підприємницького типу, негативно впливає на їх продуктивність й раціональне використання, збереження й постійне відновлення

родючості землі. З точки зору розбудови постіндустріальної моделі сільського господарства і забезпечення продовольчої безпеки України потрібно загальмувати деконцентрацію у використанні земельних ресурсів у напрямі досягнення оптимальних їх розмірів кожним господарством.

Нині є всі підстави вважати, що подальший розвиток ринково-підприємницького середовища, покращення ринкової ситуації, менеджменту підприємств підвищать рівень концентрації земель у межах окремих господарських одиниць. Цьому будуть сприяти такі чинники:

- ◆ введення повноцінного ринку сільськогосподарських угідь;
- ◆ розвиток конкуренції, який відсіє неефективних агровиробників.

Вступ України до СОТ посилить конкуренцію аграрних господарств, при цьому вже у міжнародному масштабі.

Бібліографія

1. Амбросов В., Маренич Т. Механізми ефективного функціонування агроформувань // Економіка України. – 2006. – № 6. – С. 60–66.
2. Амбросов В.Я., Маренич Т.Г. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 15–18.
3. Андрюшенко А.М. Ефект діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах становлення сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 48–52.
4. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 17–26.
5. Особисті підсобні господарства України. Українська освітня програма ринкових реформ / Міністерство аграрної політики України. – К., 2001. – 40 с.
6. Підприємництво в аграрній сфері економіки / М.Й. Малік, Ю.О. Лупенко, Л.В. Романова та ін.; За ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 1998. – 514 с.
7. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 3–10.
8. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
9. Сенчуков В., Семенюк В. Какая собственность на землю нужна Украине? // Экономика Украины. – 2007. – № 2. – С. 62–70.
10. Статистичний збірник “Сільське господарство України” за 2006 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 367 с.